

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2010 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2011

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2010

2

Vilnius 2011

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2010

2

Vilnius 2011

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

DANGIRAS MAČIULIS

LIETUVIŲ KOLEKTYVINĖS ATMINTIES VAIZDINIAI SOVIETINĖJE PROPAGANDOJE SOVIETŲ SĄJUNGOS–VOKIETIJOS KARO METU

Propaganda yra laikomas sąmoningas ir nuoseklus asmenų įtikinėjimas siekiant juos mobilizuoti ir priversti atlikti tam tikrus veiksmus. Ji naudojama diegiant apibrėžtą mąstymo būdą, vertybių sistemą, įsitikinimus ir tapatumą¹. XX a. propaganda kaip masės kovai mobilizuojantis instrumentas tapo įprastu karinių konfliktų palydovu. Pirmojo pasaulinio karo metu propaganda pirmą kartą sistemingai naudota karinių konfliktų metu². Tuomet ir buvo suformuluoti pagrindiniai karinei propagandai keliami uždaviniai: mobilizuoti savo šalies visuomenę kovai, palaikyti jos kovinę dvasią, o į priešą nukreipti jos neapykantą; visais įmanomais būdais skaldyti priešą gretas, silpninti jo kovinę dvasią ir demoralizuoti priešą visuomenę; savo pusėn patraukti neutralias, kariniame konflikte nedalyvaujančias šalis³. Apmąstydami Pirmojo pasaulinio karo pamokas, kariniai ekspertai be kita ko prognozavo, kad jei kils naujas pasaulinis karas, propagandos mastai ir vaidmuo neregėtai išaugs. Šios prognozės išsipildė su kaupu.

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Lietuvą karo veiksmai pasiekė 1941 m. birželio 22 d., kai kilus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui į Lietuvos teritoriją įžengė Vokietijos kariuomenė. Tuo metu Lietuva jau buvo praradusi nepriklausomybę ir tapusi Sovietų Sąjungos dalimi. Propagandinė kova Antrojo pasaulinio karo metais įgavo ištisias neregėtą mastą. Abiejose fronto pusėse kariaujančios šalys naudojos visomis įmanomomis propagandos formomis ir priemonėmis. Propagandistų

¹ G. Mažeikis, *Propaganda*, Šiauliai, 2006, p. 4.

² P. Зулъцман, Пропаганда как оружие в войне, <<http://psyfactor.org/propaganda4.htm>>. [Žiūrėta 2009 08 14].

³ В. Сороченко, Принципы военной пропаганды, <<http://psyfactor.org/propaganda3.htm>>. [Žiūrėta 2009 08 14].

arsenale atsidūrė ir kolektyvinės atminties⁴ potencialas. Kolektyvine atmintimi, atsižvelgiant į jos kolektyvinės tapatybės telkiamąją galią, naudotasi siekiant mobilizuoti kovai savo šalies visuomenę, palaikyti jos kovinę dvasią ir nukreipti į priešą jos neapykantą. Sovietų Sąjunga kolektyvinę atmintį taip pat pavertė vienu iš propagandos instrumentų, o sovietiniame propagandos diskurse atsirado ir lietuvių kolektyvinės atminties vaizdinių.

Šiame straipsnyje siekiama apžvelgti, kaip lietuvių kolektyvinės atminties vaizdiniai atsidūrė sovietiniame antifašistinės propagandos diskurse, ko siekta naudojant lietuvių kolektyvinės atminties vaizdinius bei kokiais lietuvių kolektyvinės atminties vaizdiniais naudotasi propagandinėje kampanijoje.

***

Prieš apžvelgdami lietuvių kolektyvinės atminties vaizdinių kelią į sovietinį antifašistinį propagandinį diskursą, pirmiausia pažvelkime, kaip ten atsidūrė rusų kolektyvinės atminties vaizdiniai. Pastarųjų kelionę propagandos tarnybon paseksime remdamiesi Aleksandro Neviškio vaizdinio pavyzdžiu⁵.

1917 m. spalį įvykdę ginkluotą perversmą ir įsitvirtinę Rusijos valdžioje bolševikai paskelbė negailestingą karą senosioms imperijos vertybėms, o tai reiškė ir karą carinėje Rusijoje gyvavusiems kolektyvinės atminties vaizdiniams, propagavusiems imperines vertybes ir imperinį istorijos naratyvą – šiuos kolektyvinės atminties vaizdinius beatodairiškai siekta ištrinti iš kolektyvinės atminties. Tuomet „trinamųjų“ iš kolektyvinės atminties sąrašė atsidūrė ir stačiatikių Bažnyčios šventojo, kunigaikščio Aleksandro Neviškio vaizdinys, kuris, bolševikų akimis žiūrint, tarsi akumuliuo savyje visas senojo režimo vertybes ir raiškiai reprezentavo carinės Rusijos kultūrinę atmintį. Aleksandro Neviškio „trynimas“ iš kultūrinės atminties Sovietų Sąjungoje tęsėsi iki 4-ojo dešimtmečio vidurio, kai bolševikai esmingai revizavo savo ankstesnes ideologines nuostatas istorijos atžvilgiu ir reabilitavo valstybę, individą bei liaudį kaip istorinio naratyvo objektus, o pačią istoriją pavertė svarbiu sovietinio patriotizmo ugdymo instrumentu. Sovietinių ideologų nuomone, pilnavertis, iš marksizmo–

⁴ Kolektyvinė atmintis – tai grupinės komunikacijos palaikoma atmintis. Kolektyvinę atmintį įprasta skirstyti į komunikacinę ir kultūrinę. Komunikacinė atmintis susijusi su tiesiogiai išgyventa, iš kartos į kartą (kelių kartų bėgyje) arba socialinės grupės rėmuose perduodama patirtimi, o kultūrinė atmintis yra atsieta nuo kasdienybės ir susieta ne su dabar gyvenančiųjų patirtimi, bet su fiksuotais praeities vaizdiniais tolimoje praityje. Kultūrinė atmintis – tai savotiškas institucionalizuotas atminties sąvadas, kuris, regis, geriausiai išryškėja tada, kai juo kaip įrankiu naudojamosi grindžiant kolektyvinio bendrumo ir unikalumo supratimą. Taip kultūriniai simboliai, keliantys kolektyvinės asociacijas ir turintys kolektyvinės atminties vaizdinių telkiamąją galią, tampa kultūrinės atminties vietomis – J. A s s m a n n, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992, S. ...

⁵ Apžvelgdami Aleksandro Neviškio vaizdinio gravitavimą kultūrinėje atmintyje remsimės šia monografija – Ф. Б. Ш е н к, *Александр Невский в русской культурной памяти*, Москва, 2007.

leninizmo pozicijų sukonstruotas istorinis naratyvas jaunajai kartai turėjo vaizdžiai atskleisti progresyvią istorinio vystymosi perspektyvą, neišvengiamai vedančią į beklasę visuomenę⁶. Kartu pareikalauta ir „teisingiau įvertinti“ tas istorines asmenybes, kurios „veikė laisvinant Rusiją nuo sveltinšalių jungo ir intervencijos“, kurios „kovojo prieš bandymus paversti Rusiją į galingesnių tuo metu valstybių koloniją“⁷. Tai reiškė reabilitaciją tokių istorinių asmenybių kaip Petras I, Mininas ir Požarskis, Aleksandras Neviškis – juos nustota vertinti vien kaip gynusius eksploatatorių klasės interesus.

Tuomet į kolektyvinės atminties aktyvą grįžo nemažai „pažangių“ istorinių asmenybių – tarp jų ir kunigaikštis Aleksandras Neviškis, kuris sovietiniame kultūrinės atminties diskurse „atgimė“ kaip žymus XIII a. rusų karo didvyris ir strategas, kovotojas su užsienio interventais (pasižymėjęs tuo, jog jo vadovaujami rusai 1242 m. ant Čiudo ežero sumušė vokiečius kryžiuočius). Greičiausiai papildomu veiksmu, lėmusiu Aleksandro Neviškio istorinę reabilitaciją, tapo nacių atėjimas į valdžią Vokietijoje – dėl to Sovietų Sąjungoje išvystyta plati antifašistinė propaganda, kurios diskurse retsykais šmėkštelėdavo paralelės tarp grobikiškų kryžiuočių siekių tolimoje praeityje ir tuometinių aneksinių Vokietijos fašistų planų. Po ideologinės reabilitacijos atgimusį, sovietiniam kolektyvinės atminties kraštovaizdžiui pritaikytą kunigaikščio Aleksandro Neviškio vaizdinį sovietinei visuomenei raiškiausiai pristatė 1938 m. režisieriaus Sergejaus Eizenšteino sukurtas vaidybinis filmas „Aleksandras Neviškis“.

Tačiau 1939 m. rudenį minėtasis S. Eizenšteino filmas iš kino teatrų ir Aleksandro Neviškio vaizdinys iš viešojo kolektyvinės atminties diskurso staiga dingo – tai įvyko po to, kai 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovas ir Ribentropas pasirašė Sovietų Sąjungos–Vokietijos nepuolimo paktą. Po šio pakto pasirašymo iš Sovietų Sąjungos bibliotekų ir knygynų dingo antifašistinė literatūra, o sovietinė spauda ėmė propaguoti naują, fašistinei Vokietijai palankų politinį diskursą, pabrėždama taikius ir draugiškus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos santykius. Kaip staiga 1939 m. rudenį Aleksandras Neviškis dingo iš istorinio sovietinio patriotizmo diskurso, taip staiga jis sugrįžo 1941 m. birželio 22 d. – kai Vokietija užpuolė TSRS. Jau antrą karo dieną Sovietų Sąjungos kino teatruose vėl pradėtas rodyti „Aleksandras Neviškis“. Tokį momentinį grįžimą lėmė tai, jog 1937–1939 m. sukurtas sovietinis patriotinis kovotojo su užsienio interventais Aleksandro Neviškio vaizdinys idealiai tiko antifašistinei karo metų propagandai. Aleksandras Neviškis TSRS–Vokietijos karo metu greitai tapo viena populiariausių sovietinės propagandos figūrų.

Dabar pažvelkime, kokia padėtis lietuvių kolektyvinėje atmintyje susiklostė Vokietijos–TSRS karo išvakarėse. 4-ajame dešimtmetyje Lietuvos kolektyvinės atminties kraštovaizdyje raiškiausi buvo vaizdiniai iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

⁶ А. П а н к р а т о в а, За большевистское преподавание истории, *Большевик*, 1934, № 23, с. 32–51.

⁷ Историческая наука и ленинизм, ten pat, 1936, Nr. 3, p. 1–9.

istorijos – paprastai Lietuvos didžiųjų kunigaikščių vaizdiniai, kurie lietuviško nacionalizmo diskurse liudijo tautinės valstybės suverenumo ir teritorinio vientisumo idėjas, o valdžioje esantis autoritarinis režimas (pasistengęs, kad šie vaizdiniai įsišaknytų kolektyvinės atminties kraštovaizdyje) naudojosi jais politinio režimo legitimacijai. Reikėtų pridurti, jog dauguma herojiškų LDK istorijos vaizdinių, vyravusių to meto kultūrinėje atmintyje, buvo pažymėti kovų su kryžiuočiais ženklu. Nuo pat lietuvių tautinio atgimimo meto kovų su kryžiuočiais istorija lietuviškam nacionalizmui buvo veik pagrindinė lietuviško heroizmo pavyzdžių saugykla.

4-ojo dešimtmečio viduryje herojiški lietuvių kovų su kryžiuočiais vaizdiniai įgavo papildomą – antinacinį atspalvį. Jis atsirado tuomet, kai į valdžią Vokietijoje atėję naciai ėmėsi atvirai rengtis įkūnyti revanšistinius planus, o juose buvo ir Klaipėdos prisijungimas. Tiesa, vengiant santykių su Vokietija aštrinimo, Lietuvos spaudoje nedrįsta tiesmukai kryžiuočius lyginti su naciais – tai paprastai likdavo tarp eilučių⁸, tačiau, regis, pati visuomenė nesunkiai atpažindavo spaudos sąmoningai nutylėtas prasmines paraleles. Taigi Lietuvos nepriklausomybės praradimo išvakarėse kovų su kryžiuočiais vaizdiniai lietuvių kolektyvinėje atmintyje tarpo įgiję ir antinacinį atspalvį.

1940 m. vasarą Lietuvai praradus nepriklausomybę, kolektyvinės atminties inžinieriais tapo bolševikų ideologai. Sovietizuoiantys Lietuvą bolševikai griebėsi lietuvių kolektyvinę atmintį pritaikyti sovietiniam kolektyvinės atminties kraštovaizdžiui. Tačiau pirmiausia reikėjo atlikti jos ideologinę „inventorizaciją“ – lietuvių bolševikams vadovavusio Antano Sniečkaus žodžiais tariant, „išsiaiškinti, ką mes turime palikti, ką reikia išmesti kaip reakcinį“⁹. Taigi su „interventais kryžiuočiais“ kovoję kunigaikščiai tarsi galėjo būti reabilituoti, tačiau Lietuvai tapus Sovietų Sąjungos dalimi, šioje iš viešo kolektyvinės atminties diskurso jau buvo dingę visa, kas turėjo antivokiškų gaidelių. „Reabilituotieji“ lietuviški atminties vaizdiniai iš kovų su kryžiuočiais epochos taip pat buvo padėti į kolektyvinės atminties sandėlį, tačiau kaip ir Aleksandro Neviškio vaizdinys ten neužsigulėjo.

Minėjome, kad prasidėjus TSRS–Vokietijos karui Aleksandro Neviškio vaizdinys tapo vienu populiariausių kolektyvinės atminties vaizdinių sovietinėje propagandoje. 1941 m. vasarą ir rudenį pagrindiniai sovietinės propagandos tikslai buvo parodyti Vokietiją kaip karo agresorių ir paneigti pastarosios nugalimumo mitą¹⁰. Kolektyvinės atminties vaizdiniai puikiai tiko šiems propagandos tikslams. Tiesa, pirmaisiais karo metais pati sovietinė propagandos mašina dar buvo derinama – tik 1942 m. birželį prie

⁸ Tokio latentinio bylojimo pavyzdžiu gali būti A. Smetonos kalba, pasakyta 1936 m. minint Saulės mūšio 700-ųjų metinių jubiliejų – Kas tautiška, tai ir žmoniška, *Jaunoji karta*, 1936, Nr. 40, p. 801.

⁹ Drg. A. Sniečkaus atskaitinis pranešimas V-tame LKP (d) suvažiavime apie LKP (d) CK darbą, *Tiesa*, 1941 02 12, p. 6.

¹⁰ *Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941–1945 гг.*, Москва, 1985, с. 78.

Raudonosios armijos Vyriausios politinės valdybos buvo įkurta Karinės politinės propagandos taryba, turėjusi tiesiogiai vadovauti propagandos kampanijai Raudonojoje armijoje – iki tol vadovautasi nuostata, jog pakaks ir politinių vadovų (politruku) instituto¹¹. Kolektyvinės atminties vaizdiniai sovietiniame propagandiniame diskurse karo metu užėmė reikšmingą vietą. Nuo pirmųjų karo dienų sovietiniai ideologai, atsigręžę į kolektyvinę atmintį, ieškojo vaizdinių, kurie galėtų tarnauti mobilizuojant visuomenę kovoje su fašistine Vokietija. Jau pirmame karui prasidėjus išleistame „Большевик“ (pagrindinis VKP (b) CK teorinis partijos žurnalas) numeryje kviečiant pakilti į kovą su fašistine Vokietija buvo primintos pergalingos rusų praeities kovos – 1242 m. kautynėse ant Čiudo ežero sumušti kryžiuočiai, Aukso ordos ir Napoleono sutriuškiniimas¹². Šis partinio žurnalo numeris buvo prikimštas tekstų apie pergalingas Rusijos kovas praeityje – primintas sumuštas Napoleonas, apžvelgtos visos pergalingos Rusijos kovos su Vokietija (nuo XIII a. įvykusių Ledo kautynių iki vokiečių sutriuškavimo 1918 m. Ukrainoje)¹³. Taip siekta įrodyti, jog „Hitleris ir jo armija bus sumušta ir sutriuškinta, kaip buvo sutriuškinti jų pirmtakai XIII amžiuje ant Čiudo ežero ledo, XV amžiuje – Livonijos laukuose, XVIII amžiuje – Prūsijoje, prie pat Berlyno ir Berlyne, 1918 metais – Ukrainoje“¹⁴. Nuo 1941 m. vidurvasario žurnale „Большевик“ reguliariai pasirodydavo straipsniai, pasakojantys apie rusų kariuomenės istorines pergales. Būtent Antrojo pasaulinio karo metais galiausiai baigtas „pažangių“ Rusijos istorinių veikėjų inkorporavimas į sovietinio patriotizmo diskursą, vadovaujantis teze, jog „sovietinis patriotizmas – natūralus rusiško patriotizmo tęsinys“¹⁵.

Rusijos istorija nebuvo labai dėkingas šaltinis propagandai semtis medžiagos apie pergalingas rusų praeities kovas su vokiečiais – Tarybų Sąjungos Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkas M. Kalininas 1941 m. net pastebėjo: „Mūsų kraštas nedažnai kariavo su vokiečiais praeityje“¹⁶. Tuo tarpu Lietuvos istorija buvo nepalyginamai dėkingesnis šaltinis semtis istorinių vokiečių triuškinimo epizodų propagandai ir sovietinės Lietuvos veikėjai greitai įsisavino karo metų propagandinį kanoną, kuris skatino kolektyvinės atminties vaizdinių, galinčių tarnauti antinacinei propagandai ir sovietiniam patriotizmui ugdyti, aktualizavimą. Jau pirmuosiuose karo metu Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo Pirmininko J. Paleckio parašytuose straipsniuose

¹¹ И. А. И в л е в, А. Ф. Ю д е н к о в, *Оружием контрпропаганды. Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР 1941–1944 гг.*, Москва, 1988, с. 31.

¹² За родину, за Сталина! *Большевик*, 1941, № 11–12, с. 12.

¹³ Е. Т а р л е, Начало конца, *ten pat*, p. 32–37; Н. Л е о н и д о в, Когда и как русский народ бил германских захватчиков, *ten pat*, p. 84–96.

¹⁴ Н. Л е о н и д о в, Когда и как русский народ бил германских захватчиков, *ten pat*, p. 84.

¹⁵ И. Э р е н б у р г, О патриотизме, *Правда*, 1942 06 14, с. 2.

¹⁶ М. К а л и н и н, Отечественная война советского народа против немецких захватчиков, *Большевик*, 1941, № 24, с. 7.

ir pasakytose kalbose apeliuota į lietuvių kolektyvinę atmintį primenant, jog „daug garbingų puslapių lietuviai įrašė į istoriją kovos su savo istoriniu priešu – vokiečiu grobiku“, o pats žymiausias iš jų – Žalgirio mūšis, kuriame „sujungtos lietuvių, rusų ir lenkų kariuomenės visiškai sutriuškino niekšingus šunes riterius“¹⁷.

Pagrindinis antinacinės propagandos tarp lietuvių ideologas ir organizatorius buvo Lietuvos komunistų partijos (b) Centro komitetas, kuriam talkino kitos prasidėjus karui į Sovietų Sąjungos gilumą pasitraukusios Sovietų Lietuvos valdžios institucijos. Ši propagandinė kampanija, kurios adresatas buvo tiek į Sovietų Sąjungos gilumą pasitraukę Lietuvos piliečiai, tiek Vokietijos okupuotoje Lietuvoje likę gyventojai bei lietuviškojo junginio kariai, klostėsi LKP (b) CK tiesiog dėmesingai sekant ir kopijuojant centrinės Sovietų Sąjungos valdžios plėtojamą ideologinį propagandinį diskursą. Apie savarankiško propagandinio diskurso plėtojimą, suprantama, nebuvo nė kalbos. LKP (b) CK savo veiksmais propagandiniame fronte pagal išgales tiesiog antrino sovietinei propagandos kampanijai, siekusiai visus Sovietų Sąjungos piliečius paversti kovotojais prieš nacius.

Pagrindinis propagandinio karo instrumentas buvo spauda – atsišaukimai, laikraščiai, brošiūros. Sovietų Sąjungos–Vokietijos karo metu (iki Vilnių užėmė Raudonosios armijos daliniai) LKP (b) Centro komitetas, Lietuvos Lenino komunistinės jaunimo sąjungos (LLKJS) Centro komitetas ir kitos sovietinės Lietuvos valdžios institucijos išleido 134 atskirus atsišaukimus bendru 7,776 mln. tiražu. Tos pačios valdžios institucijos 1942 m. Maskvoje atnaujino laikraščių „Tiesa“ (karo metu išėjo 88 numeriai, kurių bendras tiražas apie 900 tūkst. egzempliorių) ir „Tarybų Lietuva“ leidybą. „Tiesa“ buvo skirta vokiečių okupuotos Lietuvos gyventojams, o „Tarybų Lietuva“ – evakuotiems, Sovietų Sąjungos užnugaryje gyvenantiems lietuviams. Be to, karo metu lietuvių kalba buvo išleista apie pusšimtį politinio pobūdžio knygelių bendru 580 tūkst. egz. tiražu, 33 originalios grožinės literatūros leidiniai ir 11 verstinės grožinės literatūros leidinių, kurių bendras tiražas buvo 170 tūkst. egz. Prie šios karo metais Sovietų Sąjungoje leistos periodinės spaudos lietuvių kalba derėtų pridėti lietuvių ir rusų kalbomis leistą Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios divizijos kariams skirtą laikraštį „Tėvynė šaukia“ bei Raudonosios armijos šiaurės vakarų fronto politinės valdybos leistą vokiečių okupuotos Lietuvos gyventojams skirtą laikraštį „Už Tarybų Lietuvą“ (išėjo 74 numeriai)¹⁸. Visa ši spauda tapo instrumentu antinacinėje propagandinėje kampanijoje.

¹⁷ Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininko J. Paleckio straipsnis, kurį J. Šimkus perskaitė per Maskvos radiją. Šį straipsnį J. Paleckis teigė parašęs 1941 m. liepos 9 ar 10 d., *Lietuvos ypatyngasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. 17541, ap. 1, b. 30, l. 1–2.

¹⁸ *Kovoje prieš hitlerinę okupaciją. Lietuvos KP (b) atsišaukimai Didžiojo Tėvynės karo metu*, Vilnius, 1948, p. 12–13.

Reiktų pridurti, jog okupuotoje Lietuvoje taip pat leista antifašistinė spauda – ją pogrindyje leido tiek su sovietiniu režimu nesusijęs lietuvių antinacinis pogrindis, tiek sovietiniai pogrindininkai ir partizanai. Pastarieji 1943 m. vasarą pripažino, jog lietuvių antinacinis pogrindis išplatina gerokai daugiau spaudos¹⁹. Tačiau gausioje pogrindžio spaudoje, kurią leido lietuvių antinacinio pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje (kuris buvo ne tik antinacinis, bet ir antisovietinis), grėžimosi į istorinę praeitį veik nebuvo ir kultūrinės atminties vaizdiniais propagandiniais sumetimais iš esmės nesinaudota.

Kitu svarbiu propagandiniu instrumentu tapo radijas. Karo metu Sovietų Sąjungos radijo komitete veikė lietuviškų laidų redakcija. Pastaroji nuo 1941 m. liepos 15 d. per parą perduodavo dvi laidas, o 1942 m. šios redakcijos parengtos laidos transliuotos jau šešis kartus. 1943 m. lietuviškų laidų redakcijos parengtos laidos transliuotos 2155 kartus²⁰.

Propagandinė kampanija turėjo du pagrindinius adresatus – lietuvius, gyvenusius nacijų okupuotoje Lietuvoje, ir lietuvius, kovojusius Raudonosios armijos gretose. Abu šiuos propagandinės kampanijos adresatus mobilizuojant kovai su naciais naudotasi ir kolektyvinės atminties potencialu – pirmiausia primenant pergalingas lietuvių kovas su kryžiuočiais (pats žodis *kryžiuotis* karo metais tapo žodžio *vokietis* sinonimu). Jau pirmuosiuose karo metu išleistuose LKP (b) CK atsišaukimuose buvo kreiptasi šiais žodžiais: „Amžini lietuvių tautos priešai, sužvėrėję kryžiuočių ir bermontininkų palikuonys, vėl pavergė mūsų kraštą, plėšia žmones, naikina jų gerovę, lieja nekaltų žmonių kraują“. Taigi nuo pat pirmųjų atsišaukimų buvo diegta mintis, jog vokiečių fašistai – tai ne kas kita, kaip kryžiuočių palikuonys, o Lietuva „jau ne pirmą kartą pakyla <...> į kovą prieš vokiečių užpuolikus. Prieš daugelį šimtų metų Lietuva atkakliai kovojo su žiauriu kryžiuočiu, ir Lietuvos kariuomenė ne kartą triuškino žymiai galingesnę ir daug kartų geriau ginkluotą priešą“²¹. Propaganda ragino kilti į kovą, drąsindama prisiminti Lietuvos „garbingąją istoriją, kurios didžiausią dalį užima lietuvių tautos kovos prieš vokiškuosius grobikus. Atsiminkim šviesųjį karžygį Kęstutį, kuris visą amžių kovojo prieš kryžiuočius. Atsiminkime Pilėnų kunigaikštį Margį ir neužmirštamą Gražinos žygį. Atsiminkime galingąjį Vytautą“²².

Priminus, jog per visą Lietuvos istoriją „raudona gija tęsiasi kovos su vokiečiais“, kuriems Lietuva „per amžius sapnavosi puikia šalimi, iš kurios galima prisigrobtį turtų, vergų, derlingų žemių ir gražių moterų“, propagandinė retorika skelbė, jog visi šie bandymai nebaudžiamai plėšikauti Lietuvoje baigdavosi liūdnei: „Retai kada pavykda-

¹⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame tėvynės kare (1941–1945)*, Vilnius, 1982, p. 171.

²⁰ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, Vilnius, 1985, p. 179.

²¹ *Kovoje prieš hitlerinę okupaciją. Lietuvos KP (b) atsišaukimai Didžiojo Tėvynės karo metu*, p. 17.

²² Ten pat, p. 28.

vo išnešti sveiką kailį iš mūsų gimtosios žemės. Dažniausiai užkimšdavo savo lavonais Lietuvos pelkes, patręšdavo dirvas. Tai prasideda, kiek mums sako istorija, nuo 1220 metų. Lietuviai juos muša ties Saule, Vytautas maišo su žemėmis Žalgirio laukuose“. Pabrėžta, jog „plėšikui vokiečiui niekada neteko ilgai ulioti Lietuvos žemėje“²³ – taip įrodinėta, jog fašistinė okupacija Lietuvoje neužtruks.

Pažvelkime, kaip į nacių valdžioje atsidūrusius Lietuvos gyventojus nukreipta propagandinė kampanija reiškėsi praktikoje. 1943 m. LKP (b) CK Propagandos ir agitacijos skyrius (tiesiogiai už propagandinį darbą atsakinga institucija), apžvelgdamas savo 1943 m. pirmojo pusmečio veiklą, nurodė buvus šias pagrindines agitacinio darbo kryptis: agitaciją, nukreiptą prieš vokiečių mobilizacinius planus Lietuvoje (šia agitacija siekta sugriauti vokiečių planus mobilizuoti lietuvius į kariuomenę ir darbo tarnybą); agitaciją, nukreiptą prieš vokiečių administracijos vykdomą politiką Lietuvoje ir prieš „Lietuvos kolonizavimą ir lietuvių tautos vokietinimą“ (gyventojai raginti nepaklusti ir sabotuoti vokiečių administracijos reikalavimus); agitaciją, demaskuojančią nacių kolaborantus ir atremiančią „okupantų šmeižtus“ (kontrpropagandos priemonės); agitacija populiarinant Raudonosios Armijos laimėjimus fronte ir sovietinę santvarką²⁴.

Pagrindinis propagandinės kampanijos prioritetas 1943 m. buvo priemonės, nukreiptos prieš vokiečių mobilizacinius planus Lietuvoje – visais įmanomais būdais siekta sužlugdyti nacių vykdomą lietuvių mobilizaciją tiek į karinius dalinius, tiek darbams į Vokietiją. Patyrusi pralaimėjimą prie Stalingrado Vokietija 1943 m. paskelbė totalinį karą. Jos karo pramonei ir Vermachtui vis labiau trūko žmonių. 1943 m. itin suintensyvėjo Lietuvos gyventojų mobilizavimas darbams į Vokietiją, į Reicho darbo tarnybą ar pagalbinius karinius Vermachto dalinius (transporto tarnybą, inžinerijos batalionus)²⁵. 1943 m., kai vokiečiai ėmė atvirai mobilizuoti lietuvius į savo kariuomenę ir bandė sukurti SS lietuvių legioną, agitacija, žlugdanti šiuos nacių planus, tapo svarbiausiu propagandos uždaviniu. Sovietiniai propagandistai mobilizacinius nacių planus galėjo tikėtis sužlugdyti tik išvystę plačią propagandinę kampaniją, kas ir buvo padaryta. Per pirmuosius septynerius 1943 m. mėnesius agitaujant prieš vokiečių vykdomą mobilizaciją Lietuvoje, per Maskvos radiją šia tema buvo perduotos 279 specialios laidos ir 32 sovietinių Lietuvos veikėjų kalbos²⁶. Būtų galima pridurti, jog prieš Vokietijos mobilizacinius planus aktyviai agitavo ir su sovietiniu režimu nesusijusio lietuvių antinacinio pagrindžio spauda²⁷.

²³ V. M o z ū r i ū n a s, Už tėvynę, garbę ir laisvę! *Už Tarybų Lietuvą*, 1942, Nr. 13, p. 1.

²⁴ *Lietuvos liaudis Didžiąjame tėvynės kare (1941–1945)*, p. 161–163.

²⁵ A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 370–432.

²⁶ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 158–162.

²⁷ A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 394–395.

1943 m. pavasarį įvykusiame LKP (b) CK pasitarime dėl propagandos vokiečių okupuotoje Lietuvoje pabrėžta, jog „hitlerininkų melui apie tariamąjį jų susirūpinimą lietuvių tautos ateitimi demaskuoti reikalinga plačiai išnaudoti istorinius faktus, rodančius vokiečių klastingą plėšikišką politiką lietuvių tautos atžvilgiu <...> dažniau naudoti žinomų lietuvių rašytojų (Maironio, Donelaičio ir kt.) priešvokiškus pasisakymus“²⁸. 1943 m. „Už Tarybų Lietuvą“ (laikraščio, skirto vokiečių okupuotos Lietuvos teritorijos gyventojams) puslapiuose išvysčius plačią agitaciją, raginančią priešintis vokiečių paskelbtai mobilizacijai, naudotasi ir kolektyvinės atminties vaizdiniais. Šiame kontekste buvo primintas kunigaikščio Margirio priesakas: „Lietuviai! <...> Būkime ištikimi mūsų kunigaikščio Margirio žodžiams: „Dar niekuomet nėra buvę, vokiečių, kad lietuvis vergu taptų!“ Nestokime į priverčiamuosius darbus. Eikime į partizanus, kurie didvyriškai naikina vokiečius ir jų pakalikus kubiliūnininkus. Nepildykime privalomųjų pristatymų – savo užaugintą duoną, savo gyvulius, turtą slėpkite nuo okupantų akių, o negalėdami paslėpti – naikinkite. Neklausykite hitlerinių agentų ir nesiduokite gabenami į Vokietijos darbo katorgą <...> Atsiminkime: viskas, kas silpnina vokišką okupantą, yra naudinga lietuvių tautai.“²⁹

Tuo pat metu kreipiantis į vokiečių pusėje tarnaujančius lietuvius priminta, jog šie ne šiaip yra atsidūrę kitoje fronto pusėje, bet tarnauja „amžinajam lietuvių priešui“ – „palikuonims plėšriųjų kryžiuočių, kurie šimtmečius teriojo Lietuvą, liejo lietuvių kraują“. Šių žodžių simbolika įgijo ypatingą prasmę, nes juos 1943 m. rudenį rašė „Žalgirio“ partizanų junginio štabas³⁰. Veik visuose „Žalgirio“ partizanų junginio rašytuose laiškuose vokiečių pusėje tarnaujantiems lietuviams kariams ir policijos tarnautojams buvo raginama prisiminti Lietuvos istoriją: lietuvių kovas su kryžiuočiais, vokiečių pavergtų prūsų likimą.

Kolektyvinės atminties vaizdinių mobilizavimas propagandai nereiškė vien tiesmuko istorinių vaizdinių tiražavimo pilnametražio istorinio naratyvo forma – pakako lakoniškos aliuzijos į lengvai visuomenės atpažįstamą vieną ar kitą kolektyvinės atminties vaizdinį ar istorinę epochą. To meto propagandinių tekstų autoriai buvo labai pamėgę literatūrinį štampą „amžinieji mūsų tautos priešai vokiečiai“. Pastarasis žodžių junginys semantiškai atstojo visą didžiulį istorinį naratyvą apie lietuvių kovas su vokiečiais – pradedant nuo kovų su kryžiuočiais tolimoje praeityje.

„Žiloje senovėje, kada kryžiuočiai įsiverždavo į mūsų kraštą, didžiulių laužų dūmai nuo aukštų piliakalnių skelbdavo gyventojams pavojų ir kviesdavo juos į kovą.

²⁸ Pasitarimo agitacijos Lietuvai klausimais, įvykusio 1943 m. balandžio 16 d. LKP (b) CK, protokolas, *LYA*, f. 1771, ap. 6, b. 113, l. 11.

²⁹ Neleiskime okupantams galutinai pavergti lietuvių tautos, *Už Tarybų Lietuvą*, 1943, Nr. 12, p. 1.

³⁰ „Žalgirio“ partizanų junginio štabo kreipimasis į Vosiūnų įgulos karius lietuvius. 1943 m., *LYA*, f. 1771, ap. 6, b. 127, l. 31.

Ir rinkdavosi lietuviai iš tolimiausių šalies kraštų, pasiryžę verčiau kristi kovos lauke, negu pralaimėti ar pasiduoti kraugeriuvi priešui³¹, – taip Antanas Venclova pradėjo pasakojimą apie tai, kaip į 16-ąją lietuviškąją diviziją iš visų Sovietų Sąjungos kampelių rinkosi lietuviai. Jau 1941 m. vasaros pabaigoje sovietinės Lietuvos valdžia ėmė siekti, kad būtų sukurtas nacionalinis lietuvių karinis dalinys Raudonosios armijos sudėtyje, tačiau tik 1941 m. gruodžio 18 d. Sovietų Sąjungos Valstybės gynimo komitetas priėmė nutarimą suformuoti 16-ąją lietuviškąją šaulių diviziją. Pastaroji buvo suformuota iš 29-to teritorinio korpuso (tai 1940 m. sovietizuotos Lietuvos Respublikos kariuomenės sausumos pajėgos) karių, į Rusiją karui prasidėjus pasitraukusių Lietuvos piliečių bei Rusijoje gyvenusių lietuvių. 1942 m. gegužės pabaigoje divizijoje jau buvo per dvylika tūkstančių kovotojų. Iki 1943 m. užsitęsė divizijos rengimas karo veiksams, kai divizija buvo įtraukta į Briansko frontą, kur vasario pabaigoje gavo kovos krikštą³².

Šio lietuvių nacionalinio karinio junginio – 16-osios lietuviškos divizijos kariai tapo svarbiu antinacinės propagandos adresatu. Sovietinės Lietuvos valdžia ir partiniai ideologai rodė ypatingą dėmesį jų rūpesčiu atsiradusiam nacionaliniam kariniam junginiui. Šio junginio kovotojams adresuota propaganda buvo stipriausiai persmelkta kultūrinės atminties vaizdinių. Taip susiklostė todėl, jog istorines paraleles tarp lietuvių kovų su kryžiuočiais praeityje ir lietuviško junginio karių, kovojančių su naciais, buvo lengviausia nutiesti. Jau pirmasis 1942 m. balandį pasirodžiusio 16-osios lietuviškosios divizijos laikraščio „Tėvynė šaukia“ numerio vedamasis prasidėjo šiais žodžiais: „Šiame didžiajame Tėvynės gynimo kare lietuvių tautai vėl tenka susidurti su amžiniais savo priešais – vokiečiais grobikais. Jau Lietuvos valstybingumo užgimimas neatskiriamai surištas su lietuvių tautos kova prieš vokiečių ordeną veržimąsi į rytus <...> Savo garbingoje ir teisingoje kovoje lietuviai ne kartą juos mušė. Jie daugė vokiečių galią prie Durbės ir Saulės; kartu su slavų tautomis lietuviai triuškino juos prie Žalgirio.“ Taigi lietuviams kovotojams diegta mintis, jog jiems „skirta tęsti garbingųjų mūsų protėvių šimtmetinių kovų dėl Tėvynės laisvės tradicijas; jiems skirta kartu su visa Raudonąja Armija <...> užbaigti amžiais besitęsiančias kovas prieš vokiečius plėšikus, juos visiškai sutriuškinant, suruošiant jiems antrąjį ir paskutinįjį Žalgirį“³³.

„Tėvynė šaukia“ puslapiuose reguliariai pasirodydavo pasakojimai apie lietuvių kovas su kryžiuočiais. Kovai su fašistais į bendrus apkasus su Raudonąja armija mobilizuojant lietuvius, pagalvota ir apie tai, kaip po 1940 m. Sovietų Sąjungos įvykdytos Lietuvos aneksijos rusų karius parodyti kaip dėsnigus kovos bendražygius – prisi-

³¹ A. L a i s v y d a s, Kovoja jie dėl tavo laisvės, Lietuva, *Literatūra ir menas*, 1942 m. lapkričio mėn., Nr. 1, p. 3.

³² *Šešioliktoji lietuviškoji*, Vilnius, 2008, p. 26–29.

³³ Už Tėvynės laisvę, už jos garbę, *Tėvynė šaukia*, 1942 04 05, p. 1.

dengti vien „tautų draugystės“ ideologema čia jau nepakako, todėl atsigręžus praeitin ieškota įrodymų, galinčių paliudyti seną lietuvių ir slavų ginklo draugystę kovojant prieš vokiečius. Todėl jau pirmajame „Tėvynė šaukia“ numeryje atsirado net specialus skyrelis „Iš lietuvių ir slavų praeities kovų su kryžiuočiais“. Pirmas šios skyrelio straipsnis buvo skirtas 700-osioms „Ledo kautynių“ metinėms, kurių metu Aleksandro Neviškio vadovaujama rusų kariuomenė sumušė kryžiuočius. Įrodinėta, jog ši rusų pergalė „buvo ir mūsų liaudies laimėjimu“ ir teigta, jog „naugardiečių parodyta tėvynės meilė ir pasiaukojimas mums, lietuviams, turintiems šimtmetines kovų su vokiečiais grobikais tradicijas, suprantami ir artimi“³⁴.

Konstruojant naratyvą apie istorinę lietuvių–slavų ginklo draugystę, ryškiausiu šio karinio bendradarbiavimo liudijimu tapo Žalgirio mūšis, įvardytas kaip „didžiausias lietuvių ir rusų tautų, drauge su bielorusiais ir ukrainiečiais, draugystės triumfas, sutvirtintas krauju, pralietu kovoje prieš amžiną priešą“, o pasiekta pergalė šiame mūšyje „šviečia vienybės, drąsos ir pasiryžimo pavyzdžiu kovoje prieš žmogžudiškus kruvinųjų kryžiuočių palikuonis – hitlerinius fašistinius grobikus“³⁵.

Karo metais propagandiniame diskurse tiražuoti istoriniai įrodymai, liudijantys nuo seniausių laikų tarp lietuvių ir rusų užsimezgsų karinį bendradarbiavimą. Pavyzdžiui, Mindaugą (karo metų propagandiniame diskurse pavadintą „didžiuoju Lietuvos patriotu“) bandyta paversti vieno ryškiausių karo metų sovietinės kultūrinės atminties herojaus Aleksandro Neviškio bendražygiu, aktualizuojant pastarųjų sudarytą sąjungą bendriems veiksams prieš vokiečius³⁶. Dviejų kultūrinės atminties herojų – Mindaugo ir Aleksandro Neviškio susaistymas kovine draugyste tarnavo savotiškiems simbolinio kapitalo mainams – iš vienos pusės, tai padėjo sovietinės kultūrinės atminties vaizdinius aklimatizuoti lietuviškos kultūrinės atminties kraštovaizdyje, o iš kitos pusės – lietuviškos kultūrinės atminties vaizdinius vertė sovietinės kultūrinės atminties savastimi. Bendriausia prasme šie simbolinio kultūrinės atminties kapitalo mainai pagrindė propagandinę tezę, jog priešas gali būti sumuštas tik sutelktomis visų tautų jėgomis.

Gręžiantis į praeities lietuvių kovas su kryžiuočiais bandyta net legitimizuoti sovietinius partizanus ir jų kovos metodus – buvo „prisiminta“, jog Simonas Daukantas ir vyskupas Motiejus Valančius aprašę „daug senovės lietuvių partizaniškų žygių prieš įsiveržėlius kryžiuočius“³⁷. Sovietinės Lietuvos oficiozas „Tiesa“, kuris karo metais buvo skirtas pirmiausia vokiečių okupuotos Lietuvos gyventojams, sovietinius par-

³⁴ Ledo mūšis, ten pat, p. 2.

³⁵ J. Ž i u g ž d a, *Lietuvių ir rusų tautų draugystė*, Maskva, 1943, p. 16.

³⁶ J. R i m v y d a s, Kaip lietuviai drauge su rusais mušė vokiškus grobikus, *Tiesa*, 1943 rugpjūčio mėn., Nr. 18, p. 2.

³⁷ Lietuvos partizanų žygdarbiai, ten pat, 1943 rugsėjo mėn., Nr. 23, p. 2.

tizanus pristatinėjo kaip herojiškų kovotojų su kryžiuočiais ainius, teigdamas, jog jų gyslose „teka Margirių ir Kęstučių kraujas, jie nepamiršo Saulės ir Žalgirio kautynių garso“³⁸, o visi sovietinių partizanų kovos metodai – tai atgaivinta senovės lietuvių kovos taktika. Siekis sovietinius partizanus paversti kovotojų su kryžiuočiais ainiiais atspindėjo partizanų būrių pavadinimuose. Tokie partizanų būrių pavadinimai kaip jau minėtieji „Žalgiris“ ir „Margiris“ bei „Kęstutis“, „Šarūnas“, „Gražina“ turėjo sovietinius partizanus paversti teisėtais simbolinio protėvių heroizmo kapitalo paveldėtojais, kas buvo gyvybiškai svarbu sovietiniams partizanams aklimatizuojantis Lietuvos kraštovaizdyje.

Kolektyvinę atmintį paversti propagandos instrumentu padėjo karo metais Sovietų Sąjungoje kryptingai plėtota istoriografija, kurioje išskirtinis dėmesys teko temoms, kurių aktualizavimas galėjo padėti ugdyti sovietinių piliečių patriotizmą, mobilizuoti juos į kovą. Istorija tuo metu tapo propagandiniu ginklu, o istorikai – šio ginklo kalviai. Profesionalių lietuvių istorikų, karo metu pasitraukusių į Sovietų Sąjungos užnugarį, iš esmės nebuvo, tad propagandinę istorijos naratyvą kūrė tiesiog tie, kuriems istorija buvo artimesnė – pagrindiniais šio naratyvo kūrėjais tapo Juozas Žiugžda ir Povilas Pakarklis.

Karo metais plėtotame propagandiniame Lietuvos istorijos naratyve, kuris chronologiškai fokusavosi į lietuvių kovų su kryžiuočiais šimtmečius, Vokietijos pradėtas Antrasis pasaulinis karas vertintas kaip neišvengiamas istorinis dėsningumas: „Vokiškųjų fašistų klastingi kitų tautų puolimai, taip ir visi kraugeriški jų žiaurumai okupuotuose kraštuose nėra koks atsitiktinis dalykas <...> Tai yra jų esminė savybė, paveldėta iš vidurinių amžių vokiškųjų grobikų“³⁹ – šiais žodžiais 1942 m. pavasarį J. Žiugžda pradėjo pasakojimą apie Žalgirio mūšį. Šiame pasakojime, kurį lydėjo platus kontekstualus lietuvių kovų su kryžiuočiais naratyvas, programiškai buvo išdėstytos pagrindinės propagandinės tezės: vokiečių fašistai yra ne kas kita kaip istorijos bėgyje savo pavidalą pakeitę, bet agresyvių grobiškų planų neatsisakę kryžiuočiai („Žalgirio kautynės tik prismaugė kryžiuotišką gyvatę, bet jos nesunaikino“), patekimas vokiečių valdžion kiekvienai tautai neša tokią pat pražūtį, kokia ištiko kryžiuočių valdžioje atsidūrusius prūsus, o vokiečių fašistus galima įveikti tik kaip Žalgirio mūšyje kryžiuočius – sutelktomis visų tautų, kovojančių su fašizmu, pastangomis. Šios tezės nuosekliai plėtotos visuose karo metais pasirodžiusiuose istoriniuose tekstuose – pradedant „Tiesos“ vedamaisiais ir baigiant brošiūromis istorine tematika.

Tuo metu įrodinėta, jog visa lietuvių nacionalinės istoriografijos tradicija permelkta siekio atskleisti „vokiečių grobikų“ piktadarybes, o „lietuviškas Herodotas“ Simonas Daukantas net buvo paskelbtas antivokiškos istoriografijos pradininku.

³⁸ Lietuvos partizanai daužo okupantus, ten pat, 1943 liepos mėn., Nr. 16, p. 1.

³⁹ J. Ž i u g ž d a, Žalgiris [rankraštis], 1942 04 02, *LYA*, f. 1771, ap. 6, b. 143, l. 229.

1943 m. minint S. Daukanto 150-ąsias gimimo metines ir aktualizuojant jo palikimą, buvo rasta, jog „iš visų mūsų tautinio sąjūdžio veikėjų niekas taip giliai nekentė amžinųjų lietuvių tautos priešų – vokiškųjų grobikų, kaip S. Daukantas“, o prieš lietuvių tautą siekiančius pavergti vokiečius jis „žino tik žūtbutinę, bekompromistinę kovą“, kurią su užsidegimu skelbė savo darbuose⁴⁰.

Karo metu Kryžiuočių ordino valstybės istorija buvo paversta veik atskiru propagandiniu naratyvu apie kryžiuočių pavergtus ir asimiliuotus autochtonus prūsus. Taip atsitiko todėl, jog šis istorijos naratyvas idealiai tiko konstruoti propagandinę parabolę apie Vokietijos okupuotų kraštų gyventojus ištiksimantį Kryžiuočių valstybės autochtonų prūsų likimą. Čia ypač pasižymėjo P. Pakarklis, tapęs pagrindiniu Kryžiuočių ordino valstybės istorijos „tyrinėtoju“. Pastarasis dar 4-ajame dešimtmetyje Lietuvos periodikoje paskelbė keletą publikacijų, skirtų Mažosios Lietuvos ir Kryžiuočių ordino istorijai, kuriose įrodinėjo Klaipėdos krašto istorinį lietuviškumą. Taigi P. Pakarklis karo metu tik pratęsė ankstesnes temas apie Mažąją Lietuvą ir lietuvių kovas su kryžiuočiais, savo rašinius papildydamas sovietinėmis ideologemomis apie „tautų draugystę“, „sovietinį patriotizmą“, „brolišką rusų tautą“ ir t. t.

Lietuvių kolektyvinės atminties vaizdinių įsitvirtinimui sovietiniame karo metų propagandos diskurse praverstė į propagandinę antinacistinę kampaniją įtraukti visi pirmosios karo dienomis į Sovietų Sąjungos gilumą pasitraukę lietuvių rašytojai. Pasitraukusiųjų gretose buvo nemažai garsių rašytojų: P. Cvirka, S. Nėris, A. Venclova, L. Gira, J. Marcinkevičius ir kt. Siekiant mobilizuoti visus evakuacijoje atsідūrusius rašytojus propagandiniam darbui, Lietuvos KP (b) CK iniciatyva 1942 m. kovo mėnesį Maskvoje buvo sudarytas Lietuvos TSR rašytojų sąjungos biuras, kurio nariais tapo K. Korsakas, J. Šimkus ir A. Venclova⁴¹. Lietuvių rašytojams suformuluota užduotis tiesiog sekti esą tradicinėmis lietuvių literatūros gairėmis, kurios esą „jau iš seno nukreiptos prieš germanizmo slobiną, besikėsinantį praryti lietuvių tautą“⁴². Siekiant kuo greičiau užpildyti ideologiškai aktualios kūrybos spragą, buvo dėmesingai peržvelgtas lietuvių literatūrinis palikimas ir aktualizuoti kūriniai, tinkantys karo metų propagandiniam diskursui. Aktualūs tapo lietuvių literatūros klasikai – pavyzdžiui, Kristijonas Donelaitis ir Maironis. Pirmasis – kaip „su meile apdainavęs Lietuvos valstiečio baudžiauninko darbštumą, dorumą ir orumą, kuriuos trypė Rytų Prūsijos dvarininkai vokiečiai“, o antrasis – kaip „dainius, apdainavęs didvyrišką lietuvių tautos praeitį“ (lietuvių kovų su kryžiuočiais meta). 1943 m. gruodžio 29 d. Maskvoje, Sovietų Sąjungos rašytojų klube, buvo iškilmingai paminėtas K. Donelaičio poemos „Metai“ išleidimas

⁴⁰ K. Korsakas, Simonas Daukantas – vokiškųjų grobikų priešas, *Literatūra ir menas*, 1943, lapkričio mėn., Nr. 12, p. 1.

⁴¹ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 180.

⁴² K. Korsakas, *Literatūros raida*, Vilnius, 1985, p. 432–433.

prieš 125 metus⁴³. Minėjimo centre atsidūrė ne, kaip įprasta, paties kūrėjo asmuo, bet jo kūrinys, kuriuo, kaip tuomet teigta, autorius „paliko rūstų apkaltinimą vokiškųjų grobikų, nuo kurių brutalią germanizacinę politiką jau XVIII amžiuje Mažojoje Lietuvoje išnyko dešimtys tūkstančių lietuvių“, todėl šis kūrinys „kiekvienam lietuviui skamba kaip grėsmingas išspėjimas, kas lauktų lietuvių tautos, jei ji liktų vokiečių vergovėje“⁴⁴.

Ieškant temų direktyviai suformuluotam kūrybiniam karo metų uždaviniui, rašytojų dėmesys dažnai nukrypdavo į lietuvių praeities kovas su vokiečiais. Išskirtinis kūrėjų dėmesys fokusavosi į, kaip regėta, šlovingiausią šios kovos laikotarpį – kovas su kryžiuočiais – čia semtasi medžiagos kūrybiniams siužetams, šių kovų simboliškai vaizdiniai persipindavo su tapomais realiais. Tuo metu sovietinė literatūros kritika konstatavo: „Senovės lietuvių tautos didvyriai – Vytautas, Kęstutis, Gražina, Mantas, Margiris mūsų tarybinių poetų iškeliami kaip šviesieji patriotizmo ir tautinio sąmoningumo pavyzdžiai“, o „Saulės, Durbės, Žalgirio pergalės mūsų tarybinėje poezijoje iškyla kaip pasididžiavimo praeities lietuvių ištvermingumu, kaip hitlerizmo sutriuškimo simbolis, žadinąs kovingumą, pasitikėjimą ir optimizmą“⁴⁵.

Karo metu klostėsi net tam tikra kolektyvinės atminties vaizdinių aktyvinimo preferencijos praktika, kuri pasireiškėdavo tada, kai propagandinė akcija būdavo orientuojama ne į abstraktų visuomenės mobilizavimą kovai su naciais, bet propagandine kampanija siekta paveikti konkrečią visuomenės dalį. Pavyzdžiui, kai propagandos adresatas būdavo valstietija, dažnai orientuotasi į pastarosios komunikacinę atmintį ir bandyta aktyvinti prisiminimus apie kaizerinę okupaciją Pirmojo pasaulinio karo metais, kuri valstietijos atmintin giliai įsirėžė ūkius žlugdančiomis prievolėmis ir vokiečių administracijos brutalumu⁴⁶.

Kaizerinės okupacijos vaizdiniais naudotasi ir tada, kai propagandos taikinyje atsidurdavo civilinė okupacinė valdžia – sovietinė propaganda įrodinėjo, jog civilinė okupacinė valdžia naudoja tas pačias „klastingas kombinacijas“, kurias „ypač gausiai vartojo ir kaizeriniai okupantai 1915–1918 metais“⁴⁷. Tačiau komunikacinės atminties vaizdiniai propagandiniame diskurse nepersvėrė kultūrinės atminties vaizdinių – kovų su kryžiuočiais vaizdiniai lygiai taip pat sėkmingai naudoti ir nacių žemės ūkio politikos (įrodinėta, jog pastarosios tikslas – „pagrobtį jūsų žemę ir padaryti jus vokiškųjų ponų vergais <...> kaip tą padarė jų pirmtakūnai su lietuviškais prūsais ir Mažosios

⁴³ J. Š., Donelaičio „Metų“ minėjimas Maskvoje, *Tiesa*, 1944, sausis, Nr. 1, p. 4.

⁴⁴ Kristijono Donelaičio „Metų“ sukaktis, *Literatūra ir menas*, 1943 m. balandžio mėn., Nr. 6, p. 1.

⁴⁵ K. K o r s a k a s, *Literatūros raida*, p. 476–477.

⁴⁶ Tokių priminimų galime rasti: J. L a u r i n a i t i s, *Valstietai, į kovą prieš okupantus*, Maskva, 1943.

⁴⁷ J. Ž i u g ž d a, *Kaip vokiškieji imperialistai stengėsi pavergti Lietuvą 1917–1918 metais*, Maskva, 1943, p. 7.

Lietuvos lietuviais⁴⁸), ir okupacinio režimo (įrodinėta, jog okupuotose kraštuose nacių diegiama „naujoji tvarka“ – tai tik „taikymas naujomis sąlygomis santvarkos, kurią taikė nukariauotose srityse jau senovės laikais Kryžiuočių ordinas⁴⁹) kritikai. Reiktų pridurti, jog tokia „tikslinė“ – į tam tikras visuomenės grupes orientuota propagandinės kampanijos taktika klostėsi stichiškai ir liko neišplėtota.

Lietuvių kolektyvinės atminties vaizdinius propagandiniame diskurse tiražavo ne tik direktyviai veikę propagandos institutai – netrūko ir asmeninės kai kurių sovietinių lietuvių veikėjų iniciatyvos. Ką šie kultūrinės atminties vaizdiniai reiškė patiems kolektyvinės atminties „inžinieriais“ tapusiems sovietiniams veikėjams? Ar tai buvo organiška jų pačių kultūrinės atminties savastis ar tik vienas iš propagandos instrumentų? Keblu į šį klausimą atsakyti vienareikšmiškai. Tačiau pažvelgę į lietuvių sovietinių veikėjų karo metu pasakytas kalbas, nesunkiai pastebėsime, jog vienu, pavyzdžiui, A. Sniečkaus kalbose, kultūrinės atminties vaizdiniai atsiranda tik kaip minimalizuota duoklė oficialiam propagandos diskursui (kuris, seno bolševiko akimis žiūrint, įgijo keistų akcentų), o kitų, pavyzdžiui, J. Paleckio kalbose šie vaizdiniai išskyla veikiau kaip organiška kultūrinės atminties savastis⁵⁰. Peržvelgus J. Paleckio karo metų kalbas ir tekstus, matyti, jog pastarasis pirmai progai pasitaikius naudojosi kultūrinės atminties vaizdiniais. Tiesa, kartu derėtų nepamiršti karo metu iškilusių naujų socialinių rėmų kolektyvinei atminčiai ir sovietinių veikėjų įtikėjimo kultūrinės atminties vaizdinių simboline galia ideologiniame diskurse. Įtikėjimą, jog kultūrinės atminties vaizdiniai sovietiniame kraštovaizdyje įgijo ypatingą simbolinį kapitalą, liudija senojo Lietuvos valstybinio himno sugražinimo 1944 m. istorija. 1943 m. pabaigoje VKP (b) CK Politinis biuras patvirtino naują Sovietų Sąjungos himną, kuris netrukus oficialiai pakeitė iki tol vietoje valstybinio himno naudotą „Internacionalą“. Naujo Sovietų Sąjungos himno tekste būta siekio užgauti rusų tautos patriotinius jausmus ir kultūrinę atmintį aktyvuojančias gaideles. 1944 m. pradžioje, pasitaikius progai, J. Paleckis vienam iš įtakingiausių sovietinių veikėjų Viačeslavui Molotovui pasiūlė himnus įvesti ir sąjunginėms Sovietų Sąjungos respublikoms (jos savo himnų neturėjo ir vietoj jų naudojo „Internacionalą“). Šio pokalbio metu J. Paleckis įrodinėjo, jog ir „senajame lietuvių tautos himne „Lietuva, tėvyne mūsų“ yra pažangių elementų turiny ir tradicijose“. V. Molotovas šia mintimi susidomėjo⁵¹. Taip gimė sumanymas propagandiniais sumetimais į viešumą grąžinti buvusį Lietuvos valstybinį himną. Svarstant himno gra-

⁴⁸ J. Laurinaitis, *Valstieti į kovą prieš okupantus*, p. 50.

⁴⁹ P. Pakarklis, *Kryžiuočių valstybinė santvarka pagrobtose iš lietuvių srityse*, Maskva, 1944, p. 3, 53.

⁵⁰ Manau, gana iškalbingas tai liudijantis 1943 m. rugsėjo 1 d. įrašas J. Paleckio dienoraštyje: „Parsiaušiau straipsnį „Tarybų Lietuvai“ apie Oriolo kautynių reikšmę lietuvių tautai. Padariau išvadą, kad pagal sunaikintų priešų skaičių, tai didžiausios kautynės po Žalgirio. Ir J. Žiugžda tai patvirtina. Straipsnį pavaidinau „Už Lietuvos garbę ir ateitį“ – J. Paleckis, *Pergalės saliuotas*, Vilnius, 1985, p. 90.

⁵¹ Ten pat, p. 105.

žinimo klausimą LKP (b) CK parengta atitinkama pažyma, kurioje teigta, jog buvusį valstybinį himną – „Tautinę giesmę“ parašė „lietuvių nacionalinio judėjimo buržuazinės-demokratinės krypties ideologas“ Vincas Kudirka, atstovavęs „progresyvų“ nacionalinio judėjimo sparną, kuris XIX a. kovodamas už lietuvių nacionalines teises su carizmu, „didelį dėmesį skyrė lietuvių tautos istorinei praeičiai, jos didvyriškai 200 metų kovai su vokiškais Teutonų ir Livonijos ordiniais, tiems lietuvių didvyriams ir kunigaikščiams, kurie vadovavo šiai kovai“. Pažymėta, jog „Tautinėje giesmėje“ kviečiama dirbti liaudies labui „mokantis ir semiantis jėgų iš didvyriškos Lietuvos praeities“⁵². Taigi tiek himno, tiek jo autoriaus „pažangumas“ įrodinėtas santykyje su tapusiais ideologiškai aktualiais kultūrinės atminties vaizdiniais. Prabėgus mėnesiui po minėto J. Paleckio pokalbio su V. Molotovu, lietuviškame koncerte per Maskvos radiją nuskambėjo „Tautinės giesmės“ muzika⁵³.

Siekis mobilizuojančią kolektyvinės atminties vaizdinių galią paversti ideologiniu propagandiniu ginklu persmelkė visa, kas buvo vienaip ar kitaip susiję su ideologinio diskurso konstravimu. Pavyzdžiui, karo metais LKP (b) CK organizuojant mokymo kursus būsimiems partinės ir sovietinės administracijos vadovams, į mokymo programą, greta VKP (b) istorijos, buvo įtrauktas ir Lietuvos istorijos kursas, supažindinantis su lietuvių tautos istorija nuo seniausių laikų iki gyvenamojo momento⁵⁴. Šis kursas būsimums sovietinius veikėjus turėjo supažindinti su „lietuvių tautos didvyriškomis tradicijomis“, kurios gali padėti ugdyti sovietinį patriotizmą, o karas padiktavo dar konkretnesnę dėstomo istorinio naratyvo kryptingumą – liudyti amžiną lietuvių kovą su „vokiečiais grobikais“ bei lietuvių tautos šioje kovoje parodytą didvyriškumą, o rusų tautą pateikti kaip ištikimiausią lietuvių tautos sąjungininką ginant savo laisvę⁵⁵.

Kovų su kryžiuočiais vaizdiniais propagandinėje kovoje naudojosi ne tik Maskvoje buvusi sovietinė Lietuvos valdžia. Šiuo kultūrinės atminties potencialu antifašistinėje propagandinėje kampanijoje naudojosi ir sovietinės Latvijos bei Estijos vyriausybės. Pavyzdžiui, 1943 m. pagrindinė komunistų organizacija vokiečių okupuotoje Estijoje pirmąjį savo atsišaukimą išleido artėjant 1343 m. šv. Jurgio dieną (balandžio 23 d.) prasidėjusio valstiečių karo (1343–1345 m.) prieš danų ir vokiečių feodalus 600-osioms metinėms⁵⁶. Bendri kolektyvinės atminties momentai padėjo vienyti Balti-

⁵² J. Ž i u g ž d a, Istorinė – literatūrinė pažyma apie Vinco Kudirkos „Tautinę giesmę“ – „Tautinį himną“ ir Georgijaus Zauerveino eilėraščių „Lietuviais esame mes gimę“, *LVA*, f. 1771, ap. 7, b. 267, l. 38–39.

⁵³ J. P a l e c k i s, *Pergalės saliuotas*, p. 110.

⁵⁴ Lietuvos istorijos kurso programos autorius greičiausiai buvo LTSR švietimo liaudies komisaras J. Žiugžda.

⁵⁵ Trumpo Lietuvos istorijos kurso programa, Lietuvos TSR Švietimo liaudies komisariatas, Maskva, 1943 m. rugpjūčio 16 d., *LVA*, f. 1771, ap. 6, b. 117, l. 73–74.

⁵⁶ И. А. И в л е в, А. Ф. Ю д е н к о в, *Оружием контрпропаганды. Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР 1941–1944 гг.*, Москва, 1988, с. 92.

jos valstybių propagandines antinacines kampanijas. 1943 m., minint sovietų valdžios paskelbimo Baltijos valstybėse trečiašias metines, šis Lietuvos, Estijos, Latvijos kolektyvinės atminties bendrumas pabrėžtas net „Pravdos“ vedamajame: „Estijos, Latvijos, Lietuvos darbo žmonės gerai pažįsta vokiečių baronus, tikruosius ordenų riterių šunų palikuonis. Krauju ir ugnimi įrašyti Pabaltijo tautų metraščiuose šiurpūs vokiečių baronų žvėriškumai.“⁵⁷

Kovų su kryžiuočiais vaizdiniais (be jau minėto Aleksandro Neviškio) antifašistinio fronto mobilizavimui naudojosi ir centrinė Sovietų Sąjungos propagandos mašina. Šiais vaizdiniais, pavyzdžiui, propagandinėje veikloje aktyviai naudojosi sovietinio režimo rūpesčiu 1941 m. spalio 5 d. Maskvoje įkurtas prosovietinis Slavų komitetas (*Всеславянский комитет*). Ši sovietinės propagandos mašinos dalimi tapusį komitetą sudarė į fašistinę okupaciją patekusių slavų tautų (gyvenančių Sovietų Sąjungoje, Lenkijoje, Čekoslovakijoje, Jugoslavijoje, Bulgarijoje) visuomenės atstovai. Pagrindinė Slavų komiteto veikla buvo propagandinis darbas siekiant suartinti ir į bendrą antifašistinę kovą Sovietų Sąjungos pusėje mobilizuoti slavų tautas. Ypatingas dėmesys skirtas Lenkijai⁵⁸. Sovietinės propagandos dėmesingumą Lenkijai sąlygojo siekis bent sumažinti pastarosios visuomenės priešišumą Sovietų Sąjungai, išaugusį po 1939 m. Vokietijos–Sovietų Sąjungos suokalbčio dėl įtakos sferų pasidalijimo Rytų Europoje ir netrukusios Lenkijos okupacijos.

Propaguodamas mobilizuojančias slavų etninio bendrumo ir karinės brolybės idėjas Slavų komitetas grėžėsi į kolektyvinę atmintį, ieškodamas istorinių vaizdinių, kurie galėtų paliudyti seną slavų ginklo brolybės tradiciją ir tokiu būdu padėtų vienyti tautas kovai su fašistine Vokietija. Lenkijos atveju kolektyvinės atminties vaizdiniais grįstai propagandai buvo galima aktyvinti kultūrinėje atmintyje esančius kovų su kryžiuočiais vaizdinius, o ryškiausias iš jų buvo Žalgirio mūšio vaizdinys. Istorinis vaizdinys mūšio, kuriame prieš kryžiuočius vienoje gretoje kartu kovėsi kelių slaviškų tautų atstovai, antinacinės propagandos inžinieriams buvo dėkinga erdvė propagandinėms interpretacijoms. Šio mūšio vaizdiniu intensyviai naudotasi konstruojant propagandinę slavų ginklo vienybės idėją. Pavyzdžiui, 1943 m. Sovietų Sąjungoje suformuotos lenkų Tado Kosciuškos vardo pėstininkų divizijos karinės priesaikos priėmimo ceremonijai specialiai buvo parinkta liepos 15-oji – diena, kai įvyko Žalgirio mūšis, o pati ceremonija virto veikiau Žalgirio mūšio minėjimu. Šiose iškilmėse dalyvavo ir Lietuvos sovietinių veikėjų bei karių delegacija – tai turėjo simboliškai liudyti atgijusią rusų, lenkų ir lietuvių ginklo brolybę prieš „amžinąjį priešą“ – vokiečius. Ženklu tai,

⁵⁷ Да здравствует Литовская, Латвийская и Эстонская Советские Социалистические Республики! *Правда*, 1943 07 22, с. 1.

⁵⁸ Н. И. Киешев, Всеславянский комитет – культурный и информационный центр славянского движения в годы Великой Отечественной войны, *Военно – исторический журнал*, 2008, № 11, с. 21–24.

jog „Pravdoje“ netrukus pasirodęs reportažas apie šį priesaikos priėmimą prasidėjo pasakojimu apie tai, kaip „vokiečiai riteriai – šunys“ įsiveržė į Pabaltijį ir rusai, lietuviai, latviai, lenkai, čekai (!) kartu stojo į žūtbutinę kovą su vokiečiais⁵⁹.

Po metų – 1944 m. liepos 15 d. Maskvoje, Suvažiamųjų rūmų Kolonų salėje įvyko iškilmingas Žalgirio mūšio 534-ųjų metų minėjimas, kurį surengė Slavų komitetas ir Lenkų patriotų sąjunga. Iškilmėse Žalgirio mūšis buvo pavadintas mūšiu, kuriame „šimtatūkstantinė slavų armija – lenkų, rusų, ukrainiečių, baltarusių, čekų, kartu su lietuviams sudavė triuškinantį smūgį vokiečių ordoms, kurios bandė užgrobti slavų žemes ir pavergti slavų tautas“⁶⁰. Taigi Žalgirio mūšio pergalė buvo interpretuota kaip sutelkto slavų ginklo pergalė prieš kryžiuočius. Taip pinant saitus tarp dabarties ir praeities (retrospektyviai gręžiantis į Žalgirio mūšį), kalbant apie slavų tautas siejančius karinės draugystės saitus „su didžiąja rusų tauta“, diegta mintis, jog „tikta suvienyta visų slavų galia gali išgelbėti mus nuo blogiausio slavų priešo – hitlerininkų“. Nors šiuo Žalgirio mūšio minėjimu kaip ir prieš metus siekta tų pačių mobilizacinių tikslų, tačiau šįkart minėjimas vyko esmingai pasikeitus padėčiai fronte. Minėjimo metu Raudonoji armija vakaruose visu frontu vykdė puolimą artėdama prie Sovietų Sąjungos sienos ir rengdamasi per slavišką Rytų Europą žygiuoti į Berlyną, todėl slavų tautų mobilizavimas kovai su Vokietija po Raudonosios armijos vėliava tapo dienos aktualija. Matyt, tai ir paskatino taip iškilmingai paminėti nejubilejinę Žalgirio mūšio sukaktį, o šio minėjimo metu su istorijos pagalba akcentuoti ir įrodinėti rusų tautos vadovaujantį vaidmenį, teigiant, jog „Griunvaldo mūšyje rusų liaudis visai Europai pademonstravo savo kilniadvasiškumą ir pasirengimą padėti giminingoms slavų tautoms kruvinoje ir teisingoje kovoje“⁶¹. Šis Žalgirio mūšio minėjimas buvo paskutinė ryški sovietinės propagandos akcija, grįsta kultūrinėje atmintyje esančių kovų su kryžiuočiais vaizdiniais.

1944 m. vasarą, kai Raudonoji armija įžengė į Lietuvą ir užėmė Vilnių, lietuvių visuomenę kovai su fašistine Vokietija mobilizavusi antifašistinė propagandos kampanija, kuri buvo prisodrinta lietuvių kolektyvinės atminties vaizdinių, staiga ėmė slūgti. Sovietinei propagandai Lietuvoje buvo suformuluotas kitas uždavinys – mobilizuoti Lietuvos visuomenę sovietinės santvarkos kūrimui⁶², o tam kultūrinės atminties vaizdinių iš kovų su kryžiuočiais epochos jau nereikėjo – kaip staiga šie vaizdiniai propagandiniame diskurse atsirado karo pradžioje, taip staiga iš jo dingo karui baigiantis.

Manytume, buvo dar viena priežastis, paspartinusi herojiškų praeities vaizdinių dingimą iš propagandinio diskurso – tai politinio režimo pademonstruotas primini-

⁵⁹ П. И в а н о в, Принятие присяги в дивизии имени Тадеуша Костюшко, *Правда*, 1943 07 17, с. 2.

⁶⁰ Годовщина Грюнвальдской битвы, *ten pat*, 1944 07 16, p. 3.

⁶¹ *Ten pat*, p. 3.

⁶² Nauji propagandos prioritetai ėmė įsitvirtinti dar iki to, kai Raudonoji armija užėmė Vilnių – Pasitarimo propagandos klausimais 1944 m. liepos 5 d. protokolas, *LYA*, f. 1771, ap. 7, b. 265, l. 8.

mas, jog atsisitraukimas nuo „proletarinio internacionalizmo“ principų ir apeliavimas į tautinius jausmus turi ribas. Raudonajai armijai triuškinant Vermachtą, pradėjus pergalingai artėti prie Sovietų Sąjungos sienų, režimas, regis, net ėmė nuogąstauti, jog diegiamas valstybinis patriotizmas, kurio šerdimi tapo rusų nacionalizmo dėmenys, netaptų paskata atskirų Sovietų Sąjungos tautų nacionalizmo raiškai. Veikiamas tokio nuogaštavimo sovietinis režimas žengė prevencinį žingsnį – dėl „siauro nacionalizmo“ ir „praeities idealizavimo“ 1944 m. viešos kritikos sulaukė kai kurios nacionalinės partinės organizacijos ir pavieniai veikėjai⁶³. Tuo pat metu sovietinis režimas tarsi bandė subalansuoti sovietinį patriotizmą ir nustatyti ribą tarp „herojiškos praeities“ vaizdinių naudojimo ir „praeities idealizavimo“ – pavyzdžiui, istorikus kritikuodamas tiek dėl „rusų tautos praeities juodinimo“, tiek dėl „didžiarusiško šovinizmo“⁶⁴. Visa tai matančius nacionalinių kompartijų veikėjus skatino būti itin dėmesingais ir neperžengti neapčiuopiamos ribos, už kurios prasidėdavo „praeities idealizavimas“. Suprantama, jog saugiausia laikysena buvo tiesiog pirmai progai pasitaikius visiškai atsakyti naudoti kolektyvinės atminties vaizdinius, dėl kurių buvo galima sulaukti kaltinimo „siauru nacionalizmu“.

Vietoje išvadų. Prasidėjus Sovietų Sąjungos–Vokietijos karui LKP (b) CK greitai įsisavino karo metų sovietinės propagandos kanoną, kuris skatino kolektyvinės atminties vaizdinių, galinčių praversti antinacinei propagandai bei sovietiniam patriotizmui skatinti aktualizavimą, ir savo veiksmais propagandiniame fronte tiesiog antrino sovietinei propagandos kampanijai. Lietuvių kolektyvinės atminties vaizdiniai, atsidūrę sovietiniame antifašistinės propagandos diskurse, kartojo rusų kolektyvinės atminties vaizdinių kelią, kai prasidėjus karui propagandai pasitelkti kolektyvinės atminties vaizdiniai, turėję mobilizuoti visuomenę kovai, palaikyti jos kovinę dvasią, nukreipti į priešą jos neapykantą. Sovietiniame antinacinės propagandos diskurse dominavo lietuviški kolektyvinės atminties vaizdiniai iš LDK epochos, primenantys pergalingas lietuvių kovas su kryžiuočiais, kurie propagandiniame diskurse tapatinti su naciais. Šie kovų su kryžiuočiais vaizdiniai propagandiniame diskurse naudoti ne tik skatinant neapykantą naciams ir tikėjimą Raudonosios armijos pergale, bet ir diegiant „proletarinį internacionalizmą“ – idėją apie galias istorines tradicijas turinčią lietuvių ir slavų „kovos draugystę“.

⁶³ Pavyzdžiui, 1944–1945 m. Totorijos ir Baškirijos partinės organizacijos sulaukė kritikos dėl jų nacionalinėje spaudoje pasirodžiusių nacionalizmo ir praeities idealizavimo ženklų, kaip „ryškia nacionalizmo apraiška“ buvo įvertintas ukrainiečių režisieriaus Aleksandro Dovženkos sukurta kino apysaka „Ukraina ugnyje“ – А. С. Барсенок, А. И. Довжин, *История России. 1917–2004*, Москва, 2005, с. 349–350.

⁶⁴ Plačiau apie tai: ten pat, p. 348–350.

IMAGES OF THE COLLECTIVE MEMORY OF LITHUANIANS IN SOVIET PROPAGANDA DURING THE WAR BETWEEN THE SOVIET UNION AND GERMANY

Summary

DANGIRAS MAČIULIS

On June 22, 1941 with the beginning of the war between Germany and the Soviet Union Lithuania lost its independence and became part of the Soviet Union. World War II was characterized by both its unusual armed encounters and propaganda campaigns taken to such extent that had not previously been practiced. Both the countries fighting on the opposite front lines employed various possible forms and methods of propaganda. Potential of the collective memory became a tool of propaganda employed in pursuance of mobilizing the country's community to war, strengthening its fighting spirit and escalating hostility towards the enemy. As the Soviet Union transformed the collective memory into an instrument of propaganda, images of the collective memory of Lithuanians also appeared in the discourse of the Soviet propaganda.

The article reviews the way the images of the collective memory of Lithuanians landed in the discourse of the Soviet anti-fascist propaganda, the aim of employing these images and the images themselves that served the Soviet propaganda. The analysis revealed that the images of the collective memory of Lithuanians appeared in the discourse of the Soviet propaganda imitating the images used for propaganda in the collective memory of the Russians. Soviet ideologists referred to the encounters of Lithuanians with the crusaders and in the discourse of propaganda portrayed the latter as predecessors of the Nazis. Therefore, images of the above mentioned historic fights became the main potential for images of the collective memory in the propaganda war against the Nazis. The images of encounters with crusaders were employed to reveal the cruelty of the enemy, inculcate hostility towards the invaders, strengthen soldiers' fighting spirit and disclose the intents of the enemy. The collective memory and the propaganda narration of Lithuanian history which was single-mindedly developed during the war and chronologically focused on Lithuanians' fights against crusaders that lasted for centuries helped implant ideas of historic friendship between Lithuanians and Slavs that had been consolidated in battles against the Teutonic knights as well as the victory achieved and testified in the Battle of Grünwald.

Gauta 2010 m. spalio mėn.

Dangiras Mačiulis – Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys: XX a. Lietuvos kultūros istorija, Lietuvos visuomenė XX a. pirmoje pusėje, atminties kultūra.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108

El. paštas: dangirasmaciulis@yahoo.com